

одночасним демонтажем радянської освітньої системи і зануренням у безмежний світ Інтернету та інформації, що вимагає нових етичних засад для особистої творчості. Важливо доносити значення цих ідей для розбудови повноцінного громадянського суспільства, в якому кожний вимагає поваги до себе і поважає свободу й права інших.

1. *Давня історія України / Толочко П.П., Козак Д.Н., Крижицький С.Д. К.: Либідь, 1994. Кн. 1. 240 с.*

2. Зінченко В.В. Екзистенційно-діалогічна модель філософії освіти: освітньо-виховна та соціально-духовна комунікація у контексті суспільного розвитку. *Філософія освіти. Philosophy of Education*. 2018. №1(22). С.115–133.

3. *Історія української культури / За загал. ред. І. Крип'якевича. К.: Либідь, 1994. 656 с.*

4. Кастельс М. Інформаційне суспільство та держава добробуту. Фінська модель. К.: Ваклер, 2006. 232 с.

5. Малахов В.А. *Етика: Курс лекцій. К.: Либідь, 1996. 304 с.*

6. Масуда Й. Гіпотеза про генезис Homo intelligentis. *Сучасна зарубіжна соціальна філософія: Хрестоматія. К.: Либідь, 1996. С. 351–360.*

7. *Покликання університету: 36. наук. Праць./ Підп. ред. О. Гомілко. К.: Веселка, 2005. 304 с.*

8. Сарацин Тіло. Німеччина сама себе руйнує. К.: Темпора, 2016.

9. Сковорода Г.С. *Байки харківські. Афоризми. Х.: Прапор, 1972. 131 с.*

10. Шмідт Е., Коен Дж. *Новий цифровий світ. Львів: Літопис, 2015.*

2. Zinchenko V.V. (2018). *Ekzystentsiino-dialohichna model filosofii osvity: osvithno-vykhovna ta sotsialno-dukhovna komunikatsiia u konteksti suspilnoho rozvytku* [Existential-dialogical model of educational philosophy: educational and social-spiritual communication in the context of social development]. *Filosofiiia osvity. Philosophy of Education*. № 1(22). Pp.115–133 (in Ukrainian).

3. Krypiakevich I. (1994). *Istoriia ukrainskoi kultury*. [History of Ukrainian culture]. Kyiv: Lybid (in Ukrainian).

4. Kastels M. (2006). *Informatsiine suspilstvo ta derzhava dobrobutu. Finska model* [Information society and welfare state. Finnish model]. Kyiv: Vakler. (in Ukrainian).

5. Malakhov V.A. (1996). *Etyka: Kurs lektsii* [Ethics: Course of lectures]. Kyiv: Lybid. (in Ukrainian).

6. Masuda Y. (1996). *Hipoteza pro henezys Homointelligens* [The hypothesis of the genesis of Homo intelligentis]. *Suchasna zarubizhna sotsialna filosofiiia: Khrestomatiiia*. Kyiv: Lybid. Pp. 351–360. (in Ukrainian).

7. Gomiilko O. (2005). *Poklykannia universytetu : Zb. nauk. prats* [The calling of the university]. Kyiv: Veselka (in Ukrainian).

8. Saratsyn Tilo (2016). *Nimechchyna sama sebe ruiniue* [Germany is destroying itself]. Kyiv: Tempora (in Ukrainian).

9. Skovoroda H.S. (1972). *Baiky kharkivski. Aforizmy* [Fables are Kharkov. Aphorisms]. Kharkiv: Prapor (in Ukrainian).

10. Schmidt E., Cohen J. (2015). *Novyi tsyfrovyy svit* [The new digital world]. Lviv: Litopys (in Ukrainian).

References

1. Tolochko P.P., Kozak D.N., Krizhitsky S.D. (1994). *Davnia istoriia Ukrainy* [Ancient history of Ukraine]. Kyiv: Lybid. Kn. 1 (in Ukrainian).

УДК: 271.2-726 (477.54)

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2019.24.24>

Світлана Телуха

кандидат історичних наук,
доцент кафедри українознавства,
культурології та історії науки,
Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»

ORCID: 0000-0002-8712-4270

Email: teluha.ss@gmail.com

АНТИСЕМІТИЗМ, ДИСКРИМІНАЦІЯ ЧИ ГУМАНІЗМ? ПОЗИЦІЯ ІЄРАРХА РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ ЩОДО ЄВРЕЙСТВА

Анотація. У статті висвітлено погляди відомого ієрарха Російської православної церкви стосовно єврейського народу, його місця і ролі в суспільстві. Вказано на причини та особливості звинувачення євреїв у змінах ставлення до Ісуса Христа з позицій Святого Писання та з поясненнями митрополита Антонія. У статті прослідковано приналежність Владика до чорносотенних організацій, основи, принципи їх діяльності та погляди щодо єврейського питання. Зазначені основні думки стосовно причин обмеження прав єврейського народу, та наведені приклади публічних звернень

митрополита до суспільства з метою попередження погромів та поширення антисемітизму. Автор наводить роздуми митрополита щодо місця, яке євреї можуть займати в суспільстві. Результатом аналізу діяльності митрополита, його висловлюванням та ставленням до єврейського населення стали висновки публікації, які висвітлюють постань митрополита Антонія як доволі суперечливу, а його погляди щодо єврейства полярними. Він є послідовником загальноімперської політики в баченні обмеженого місця і ролі євреїв у суспільстві, і вважає це природним та справедливим явищем, йдучи при цьому в унісон із загальною політикою держави та потураючи існуючим стереотипам. Як церковнослужитель, який проникнутий християнськими цінностями, він служив своїй пастві, був відданий їй та євангельськи опікувався нею, засуджуючи насилля та протиправні дії. В той же час, митрополит не проявив себе як відкритий антисеміт та не оголошував від імені церкви заклики до такого роду дій.

Ключові слова: православна церква, євреї, погроми, митрополит, антисемітизм.

Svitlana Telukha

Ph.D. in History, Associate Professor,
Department of Ukrainian Studies,
Cultural Studies and History of Science, National
Technical University "Kharkiv Polytechnic University"

ANTI-SEMITISM, DISCRIMINATION OR HUMANISM? POSITION OF THE HIERARCH OF THE RUSSIAN ORTHODOX CHURCH TOWARDS JEWS

Abstract. The article highlights the views of prominent Russian Orthodox Church hierarchy for the Jewish people. Specified on the causes and characteristics charges Jews in changing attitudes towards Jesus Christ from the standpoint of Scripture and explaining Metropolitan Anthony. The article followed Bishop belonging to the Black Hundreds organizations, foundations, principles of their activities and views on the Jewish question. These basic ideas concerning the causes of restricting the rights of the Jewish people, and are examples of metropolitan public appeals to the public to prevent the spread of anti-Semitism and pogroms. The author reflects the Metropolitan's thoughts on the place that Jews can occupy in society. The analysis of the Metropolitan's activities, his statements and attitudes toward the Jewish population has led to the publication's findings, which highlight Metropolitan Anthony's figure as rather contradictory and his views on Jewry polar. He is a follower of imperial politics in the vision of the limited place and role of Jews in society, and considers it a natural and just phenomenon, while in line with the general policy of the state and the indulgence of existing stereotypes. As a clergyman who, imbued with Christian values, served his congregation, he guarded his wards, condemning the violence in their direction. At the same time, the Metropolitan did not manifest itself as an outspoken anti-Semite and did not proclaim on behalf of the church calls for such action.

Keywords: Orthodox Church, Jews, pogroms, Metropolitan, anti-Semitism.

Постановка проблеми. Переконавшись у руйнівній силі таких явищ, як ксенофобія, расизм, антисемітизм, сучасному світу продовжує бракувати толерантних та людських рис, які слугують безпечному світовому розвитку. Питання відносин Російської Православної церкви та православних християн з єврейством у Російській імперії мало різну історію та особливості. Тональність цих відносин змінювалась від відверто ворожих, пригноблених, відчужених, – до окремих прикладів доброзичливого та поважного ставлення. Погляди та особливості сприйняття єврейства в очах відомого богослова, очільника Духовних Академій, керівника Волинської, Харківської та Київської єпархій (в різні роки) – Митрополита Антонія (Олексія Павловича Храповицького) є важливими в розумінні суспільно-політичних уявлень щодо єврейського народу, його місця та ролі в імперському суспільстві, а також у розумінні історії міжетнічних відносин в Україні та існування певних стереотипів у суспільстві стосовно євреїв.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблемою дослідження антисемітизму та його витоків займалися історики, соціологи, літературознавці, богослови, етнографи. Дослідниками вивчалися причини цього явища та його прояви у різних формах [6; 22]. Американський дослідник Й. Петровський-Штерн низку робіт присвячує вивченню історії єврейського народу в різних історичних періодах та у контексті політичних і соціально-економічних тенденцій [18; 19]. Російський дослідник С.Е. Крапивенський робить наголос на тому,

що проблеми єврейського минулого і сьогодення будуть більше зрозумілими, якщо їх вивчати з позицій історії антисемітизму [12]. Важливою роботою для розуміння світових тенденцій вивчення саме релігійного антисемітизму є публікація українського дослідника, доктора історичних наук О.В. Козерод «Історія та сучасність релігійного антисемітизму: найновіша англомовна історіографія проблеми», в якій автор здійснює комплексний історіографічний аналіз та робить висновок про те, що автори досліджують в основному такі напрями антисемітської ідеології, як релігійний та расовий антисемітизм, зосереджують свою увагу на історичних аспектах даного явища, на вивченні найбільш злочинного по відношенню до євреїв режиму – німецько-фашистського [11]. Проблемам історії та сучасності антисемітизму як суспільно-політичного явища, насильства та його ескалації присвячені роботи І. Павла-Химки, Хайяма Маккобі, Євгенія Аврутіна [1; 2; 23].

Метою даної статті є аналіз поглядів митрополита Антонія (Храповицького) щодо єврейства на початку ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. Слід зазначити, що вчення православної церкви історично вкорінювало ненависть до євреїв, адже обов'язком кожного православного християнина було керуватися вченням Церкви, втіленим у Святому Писанні та Святому Переданні [21]. Однак в силу соціально-релігійних та історичних обставин Святе Передання пройняте різким антиіудейським, а часто й відверто

антисемітським змістом. Подібні мотиви були присутні й у зверненнях церковних ієрархів до віруючих, в їхніх працях та соборних постановах, де євреї оголошувалися «боговбивцями», «знедоленим народом» [21]. Покоління за поколінням християн виховували в душі *enseignement du terpis* – «вчення презирства» по відношенню до єврейства, що і привело до тисячолітніх періодів жахить, погромів, дискримінації євреїв з боку християнського суспільства [21]. Позиції Російської православної церкви найдовше залишалися на антисемітських засадах, у порівнянні із західними церковними інституціями, які знайшли можливість виробити нову позицію по відношенню до іудаїзму в другій половині ХХ ст. На відміну від них, РПЦ продовжувала керуватися святоотцівським Переданням про «євреїв, які розіп'яли Христа». Фрагмент вчення щодо єврейства спирався на середньовічні уявлення, які повністю виправдовували антисемітизм постулатами із Святого Письма. Враховуючи висловлювання одного з найвідоміших Отців церкви, полеміста, оратора, вселенського вчителя Іоанна Златоуста, який називав євреїв «нечистими і огидними», а синагогу – «притулком демонів», то толерантного ставлення православних віруючих до євреїв годі було чекати.

Православні ієрархи у синодальний період керувалися рішеннями Святішого Синоду та виконували його розпорядження. Позиція відомого обер-прокурора Святішого Синоду Костянтина Петровича Победоносцева щодо євреїв була наступною: «Не добившись своей заветной цели выселения евреев из России... Победоносцев снова принялся за свою миссию – прокурора-обвинителя еврейства от имени Святейшого Синода, этого *sanctum officium* (священный обов'язок) воинствующей православной церкви. Кроме ржавого меча церковного, он оперировал еще, когда было нужно, и светским оружием против ненавистного ему народа. Когда в 1898 г. прибыла делегация от парижского сонета *Jewish Colonisation Association* (Еврейское колонизационное общество) и обратилась к правительству, с просьбой разрешить обществу колонизировать русских евреев в качестве земледельцев в самой России, Победоносцев ответил: «*Non cadres ne sont pas, prêts pour vous reservoir* (в наших рядах для вас нет свободного места). При этом он объяснил делегатам, что евреи – народ способный, умственно и культурно превосходящий русских, и поэтому именно опасны для них: «евреи нас вытесняют, а это нам не нравится» [7, с. 4]. Наведені висловлювання дають характеристику не лише державницьким позиціям щодо єврейства, а й пов'язують їх із загальними векторами, що йшли від влади до церковних інститутів, парафій та парафіян. Автор, що наводить слова обер-прокурора, вказує на кризу православ'я і церкви в Російській імперії та втрату авторитету, порівнюючи її з «ржавим мечем церковним» та робить наголос на антиєврейській політиці у світському напрямку. На питання, яка доля спіткає євреїв після переслідувань, Победоносцев відповідав вже доволі популярною фразою: «Одна треть

вымрет, одна треть выселится из страны, одна треть бесследно растворится в окружающем населении» [11, с. 49]. Звичайно, подібна політика набувала обертів та різними механізмами й засобами втілювалася в життя. Враховуючи такі тенденції, юдофобські настрої були популярними на всіх рівнях суспільно-політичного життя та не оминули церковних ієрархів.

Заслужують уваги думки та погляди, висловлені відомим і суперечливим представником РПЦ – митрополитом Антонієм (Храповицьким). На перший погляд, Владика Антонія можна звинуватити в юдофобії, антисемітській діяльності чи нетерпимості, ці факти можуть бути підтверджені такими сторінками з його життя, як: перебування в чорносотенній організації «Союз російського народу», заснування її філії на Волині «Почаївський союз російського народу», звинувачення євреїв у розвінчуванні революції в Російській імперії тощо. Поряд з тим, це особистість, яка попереджувала єврейські погроми на Волині, ставала на захисті єврейства від нападок з боку влади, вносила пояснення щодо місії іудеїв у Святому Писанні [3; 10; 15].

У роботі «Христос спаситель и еврейская революция» Владика Антоній вказує на вчення церкви, яке базувалося на звинуваченнях євреїв у бльзстві Ісуса Христа та робить певні розшифровки в цьому питанні, використовуючи біблейські сюжети та цитати. Він детально описує дива, які здійснював Спаситель перед народом іудейським та наголошує на суспільно-політичній ситуації, яка мала місце в Єрусалимі у роки набуття Христом людиноподібного стану. Автор описує земне життя Ісуса Христа та причини беззаконного суду над ним, проводячи тонкі паралелі між любов'ю Спасителя євреями, поклоніння йому, до ненависті, злоби та розправи. Митрополит у своєму доробку зазначав: «Думається, всякий, прочитавший этот очерк, согласится, что причиной еврейской вражды против Него было прежде всего Его несочувствие задуманной ими революции, и это же революционное настроение, ослабленное на несколько дней чудом воскресения Лазаря, возбудило против Христа злобу иудеев, когда они увидели Его в хламиде поругания. Отсюда, несомненно вывод: Иисус Христос стал жертвой еврейской революции, явившись в глазах мятежного народа контрреволюционером. Конечно, все это явилось попущением Божиим» [3]. Далі митрополит пояснює, чому так відбулося: «Конечно, ничего бы такого не совершилось, если бы Господь Сам не пожелал бы согласно Предвечному Совету взойти на крест, как Он и говорил о Себе. Но к этой основной и главной благой причине Христовых Страстей должны были присоединиться и злобные человеческие посредства, как сребролюбие Иуды, зависть и месть первосвященников и фарисеев и, наконец, общая у них с народом революционная затая, которая и отдалила от Христа иудейский народ, побудила его возненавидеть и распять своего Спасителя и даже потомкам своим пребывать в неверии и вражде против Него до последнего времени» [3]. Таким чином, митрополит Антоній, не йдучи у розрив із загальною церковною

лінією, якої дотримувалася РПЦ у питанні «вбивства євреями Христа», доволі спокійно, лаконічно та обґрунтовано розкриває це питання та доводить, що євреї змінили своє ставлення до Христа через те, що він не йшов за ними в їхніх революційних діях, він не став на чолі революційного натовпу та не очолив його. Митрополит, спираючись на Святе Писання, наголошує на тому, що іудеї, так би мовити, розчарувалися у своєму Спасителі, адже Ісус Христос, здійснивши декілька чудес, а саме, нагодувавши всіх бажаних хлібом, дав їм надію на вирішення питання голоду. Антоній пише: «Они нашли во Христе то, что всего нужнее иметь, но и всего труднее достать для восстания – готовый хлеб. В то время невозможно было запастись пушками и бронепоездами: дело решалось живой силой людей и холодным оружием, но достать запас провианта под бдительным наблюдением римлян было невозможно в пустынных местах, где, как мы видели из книги Деяний, повстанцы сосредоточивали свои силы» [3].

Отже, Владика вбачає предметний, майже корисливий підхід повстанців до справи, які вбачають в Ісусі Христі свого провідника, який стане на чолі їхньої революції проти римлян та слугуватиме для них джерелом добробуту. Антоній підкреслює зміну тональності у відносинах з іудеями під час його розмов про важливість не тілесного насичення, а духовного збагачення, яке Господь ставить вище та обіцяє своїм віруючим свободу, але не політичну, а моральну. Саме цей факт, на думку Антонія, слугував змінам настроїв іудейського народу щодо Христа, і від розмов вони переходять до грубих дій, кидання каміння в того, кого донедавна вважали своїм царем. При цьому Антоній не згадує про те, що не весь народ почав ставитися до нього вороже. Він вказує лише на «ворогів Спасителя» верхівку євреїв-революціонерів, що хотіли звільнитися від римських впливів, розширити права іудеї та позбавитися залежності від Римської імперії. Описуючи певний часовий континуум від всенародної любові до Христа до ненависті, Митрополит вказує на основні кроки, що здійснювали іудеї в питанні обвинувачення Ісуса Христа та створення загальної атмосфери покарання «за те, що зробив себе Сином Божим, при цьому він їх називає «опытные интриганы-иудеи», «іудеї – фанатики-революционери» [3].

Підводячи підсумок, Владика Антоній зазначав, що Спасителя загубив не весь єврейський народ, а лише його революційно налаштована частина, що Ісус Христос став справжньою жертвою цієї революції. Крім того, автор називає такі, дещо банальні, причини розправи над Христом, як жага наживи, заздрість, помста, загальна революційна ідея, яка віддалила Христа від іудейського народу та дозволила розіп'яти його і передати своїм нащадкам почуття недовіри та ворожечі до Сина Божого. У словах та коментарях Владика Антонія також помічаємо ототожнення понять іудеї та євреї, адже крізь всю працю він апелює цими поняттями, не розмежовуючи їх, в той час як сьогодні дослідники наголошують на різниці між ними.

Крім аналізу питань трактування Святих Книг та богословської діяльності, Митрополит Антоній був активним суспільно-політичним діячем та не стояв осторонь тих процесів, що відбувалися в Російській імперії. Питання антисемітизму та всебічної нелюбіві до єврейства, що виходило з офіційної політики Російської імперії та втілювалося в життя державними органами влади, культурними діячами та церковниками, прямо чи опосередковано було пов'язано з діяльністю Владики. Будучи активним прихильником царюючого дому Романових та монархії, як єдиної форми правління, митрополит був одним з представників чорносотенної організації «Союз Русского народа» – антиреволюційної, монархічної організації, що обстоювала боротьбу «За веру, царя и отечество» [20]. Організація мала антисемітський характер, який був чітко сформульований у її програмних документах. В одному доволі показовому параграфі статуту цієї організації щодо народності зазначалося: «Союз Русского Народа исповедует, что Русская народность, как собирательница земли Русской и устроительница Русского государства, – есть народность державная; прочия народности в России пользуются правами гражданского равенства, за исключением евреев» [20]. Надалі програма організації мала чітко виражений юдофобський характер: «Чтобы евреи не могли быть допускаемы ни в армию, ни во флот, ни военными служащими, ни по вольному найму, ни в строевые части, ни в интендантство...Чтобы евреи не могли быть военными врачами, фельдшерами и фармацевтами. Недопущения евреев во все учебные заведения, где обучаются дети христиан, и лишения их права основывать учебные заведения высшая и средняя. Воспрещения евреям быть преподавателями и начальниками (директорами, инспекторами и т.п.) в казенных, общественных и частных учебных заведениях. Воспрещения евреям быть домашними и сельскими учителями. (Воспрещение это распространяется и на евреек)» [20].

Члени цієї організації й всі учасники, як правило, повинні були сповідувати принципи, на яких вона базується та схвалювали її устав. Проте, постать Владика Антонія є нелінійною у відношенні до цього фрагменту його діяльності. З відкритого листа очільника організації А.І. Дубровіна до митрополита Антонія відчувається, що Владика, будучи членом цієї організації, несхвально ставився до методів її діяльності. Так, він відмовив А.І. Дубровіну в проханні здійснення у Союзі богослужіння [16]. При цьому митрополит Антоній, на думку А.І. Дубровіна, цим актом виявляв позицію, яка включала в себе положення «поза політикою», але зі слів керівника Союзу це звучало як звинувачення Владика. Крім того, А.І. Дубровін вкрай негативно відгукувався щодо правдивості його магістерського ступеня, нечесних маневрів у просуванні кар'єрними сходами, його служіння та діяльності, крім того, звинувачення стосувалися й надання Владикою переваги лівим поглядам тощо. Антоній не зміг змиритися із наклепами та був вимушений відповісти: «За веру Православную, за Царя Самодержавного и

за народ Русский православный я душу отдам, но не под знаменем таких людей, как Дубровин и ему подобных» [16]. Антоній кожен акт, описаний в листі А.І. Дубровіна, заперечує та дає йому ґрунтовне пояснення. Як бачимо, Владика не є сліпим послушником авторитетних засновників цієї організації та вступав з ними в гостру полеміку, проте, можна припустити, що тон відносин формувався в результаті особистої антипатії, звідти походить і критика Антонієм самого «Союзу» та методів його діяльності.

Щодо єврейства, його ролі та місця в суспільстві, Антоній не мав чіткої позиції. З одного боку, він придушує єврейські погроми та звертається з пастирським словом про припинення ворожнечі щодо євреїв, з іншої – підсилює юдофобські тенденції. Так, у прочитаній в Житомирі проповіді, присвяченій Кишинівському погрому 1903 р., він порівняв його учасників з Іудою і дикунами-канібалами та висловлював думки щодо поваги «євреїв-караїмів та євреїв-талмудистів» [17, с. 15]. Антоній зазначав, що свідоме православне духовенство висловлюється проти погромів, при цьому до їх числа входить і вище духовенство і рядові священники. Так, відомий священнослужитель та сучасник Антонія, святий Іоан Кронштадський називає виконавців Кишинівського погрому варварами-громилами й розбійниками та апелює до російського народу, який дозволив подібним процесам відбуватися у суспільстві [16]. Проте були й такі представники РПЦ, які закликали до насильницьких дій проти євреїв, хоча вони були у меншості. Як писав Патріарх Тихон, «звичайно, таких священників – одиниці». У своїх зверненнях до пастви Тихон зазначав: погроми – це свято твоїх ворогів, це безчестя до себе, безчестя до Святої Церкви [21, с. 353].

Повчання Митрополита Антонія від 1903 року закликали населення не здійснювати погроми проти євреїв. Це мало, зі слів самого Антонія, відгуки у суспільстві, а вдячна єврейська община подарувала йому рідкісну Тору з місцевої синагоги [4, с. 72]. В 1905 році, напередодні Великодня, Антоній (Храповицький) публічно звернувся до Волинських парафіян із закликом не чинити погромів, які, за непідтвердженими даними планувалися в перший день Великодня. Проте, як свідчать джерела, щойно Митрополит від'їжджав з єпархії, погроми відновлювалися. Євреї говорили з цього приводу, що влада сплановано «викликала нашого архієрея, тому, що поки він в місті, нас не били» [15].

Відомим фактом у біографії Владика було заснування у 1906 році Почаївського «Союзу російського народу», філії центральної організації на Волині. Слава, що закріпилася за цією організацією, відповідала шовіністичним, ксенофобським настроям. Але роль Антонія не є однозначною в існуванні цієї організації. Будучи керівником Волинської єпархії, він повинен був бути озайомлений з церковно-адміністративними та суспільно-політичними процесами у ввіреній йому єпархії. З одного боку, він давав резолюції: «в кожному благочинному окрузі керівниками місцевих відділень «Союза...» обиралися священники, «здібні розвивати серед народу здорові ідеї «цієї

чорносотенної організації» [9]. Проте інколи представники Почаївського Союзу переходили за межі «здорових ідей» та діяли як заманеться, без будь-якого контролю зверху. Так, відвідувач Почаївської Лаври, затятий чорносотенець ієромонах Іліодор (Сергій Труфанов) відкрито поширював революційні ідеї, закликав до єврейських погромів, особисто брав участь у вуличних побиттях. Але для волинського архієпископа Антонія цей церковник був лише «натхнений та хворобливий юнак 26 років, абсолютно простий та щирий ..., має самі благі наміри по відношенню до церкви та вітчизни...» [9].

Завдяки широкому авторитету Антонія (Храповицького) популяризація чорносотенства на Волині була діючою, а членів цих організацій ставало все більше. За повідомленням архієпископа Антонія на початок 1907 р. у Волинській губернії діяло вже понад 1000 «союзних» осередків, 300 із яких очолювали священники. Враховуючи існуючу критику щодо Почаївського союзу, сам Антоній називав цю організацію першою і єдиною найнароднішою, мужицькою та демократичною, яка дійсно піклується про простий народ [17]. Отже, виникає питання, хто такий митрополит Антоній – чорносотенець з трансформованим баченням ролі цих організацій (виключно як патріотичні монархічні) чи церковник із вкоріненими антисемітськими поглядами, іноді публічно закликаючи до терпимості та проти погромів? Однозначної відповіді на це питання не існує. Адаже погляди Антонія щодо єврейського народу доволі розмиті: з одного боку, він начебто знімає обвинувачення з усього єврейського народу, який винен у смерті Ісуса Христа, пише есеї проти ворожого ставлення до євреїв, закликає проти погромів, а з іншого, – будує розгалужену структуру чорносотенних філій, які пронизані антисемітськими та ксенофобськими поглядами.

Колоритним висловлюванням Митрополита Антонія щодо дискримінаційного становища єврейського народу в Російській імперії є його відповідь на лист О.М. Бердяєва, відомого релігійного та політичного філософа ХХ ст. де він, описуючи позитивні моменти діяльності «Почаївського Союзу», вказує на те, що лише через дискримінацію євреїв не варто кидати тіні на масштабну й позитивну діяльність організації взагалі. При цьому Антоній припускає, що антисемітизм – це не добра справа: «Допустим на минуто, что это ошибка, минус на прекрасном здании народного дела...» [15]. Він наголошує на тому, що в країні відсутнє рівноправ'я між різними станами та народами, де росіяни, татари чи євреї мають ті чи інші права, і, на його думку, обмеження прав тих чи інших народів – це нормальні природні речі. Митрополит вказує на те, що він проти ненависті до євреїв взагалі, що він любить та жаліє їх, але він проти «євреїв-експлуататорів» та не має бажання «давати рога бодливий корове» [15]. Отже, митрополит підвласний стереотипним оцінкам щодо розуму, підприємницьких здібностей, пристосованості до виживання євреїв, а тому прагнення до рівності в правах з іншими народами, на думку Антонія, цей народ не заслуговує. На думку Антонія, обмеження у

правах євреїв – «це розумно, справедливо та гуманно». Владика ще більше розвинув свої думки та порівняв факт обмеження прав євреїв із обмеженням прав злочинців та звинуватив єврейський народ у тому, що він є «плем'я в общественной жизни вредное и в экономическом и нравственном отношении» [15].

Висновки і пропозиції. Таким чином, наявні суперечності й парадокси в думках митрополита Антонія щодо єврейства. З одного боку, Владика як ідеолог і натхненник «Почаївського Союзу російського народу», підвладний впливу певних стереотипів та кліше щодо єврейства, з іншого, – він церковник і гуманіст, що стоїть на захисті кожного, хто цього потребує. З цього можна зробити висновок, що постать митрополита Антонія є суперечливою, а його погляди щодо єврейства – полярними. Він є послідовником загальноімперської політики у баченні обмеженого місця і ролі євреїв у суспільстві, вважає це природним та справедливим явищем, йдучи «в унісон» із загальною політикою держави і перебуваючи в руслі існуючих стереотипів. Як церковнослужитель, який проникнутий християнськими цінностями, він служив своїй пастві, був відданий їй та євангельські опікувався нею, засуджуючи насилля та протиправні дії. В той же час, митрополит не проявив себе як відкритий антисеміт і не оголошував від імені церкви заклики до такого роду дій. Владика Антоній був консерватором у питанні існування імперії, монархії, величі російської нації, а звідси формуються його погляди щодо єврейства, як божих творінь, але не повноправних суб'єктів громадянського суспільства. Євреї, у баченні Антонія (Храповицького) – це один з багатьох народів великої Російської імперії, вони мають право на життя, мають право проживати на певній території, працювати у певних галузях, здобувати певні професії, але не більше. Митрополит Антоній «начебто» любить єврейський народ, але він боїться його, боїться євреїв-експлуататорів, які зможуть пробитися до верхівки влади та заповнити її, боїться євреїв-революціонерів, що можуть похитнути царизм, монархію, імперію. А тому, на думку Антонія, євреї природно отримують обмеженість у правах та дискриміноване становище.

1. Avrutin E.M. *The Velizh Affair: Blood Libel in a Russian Town*. New-York: Oxford University Press, 2018.

2. Maccoby H. *Antisemitism and Modernity: Innovation and Continuity*. London, 2009. 196 pp.

3. Антоний (Храповицкий). Христос Спаситель и еврейская революция. 1921. URL: <http://www.pravmir.ru/xristos-spasitel-i-evrejskaya-revoluciya/> (Дата звернення 17.11.2019).

4. Архипастыри Харьковской епархии. Научно-справочное издание / О. Владимир (Швец), С.М. Куделко, О.Г. Павлова. Х.: «Бизнес Информ», 2000. 126 с.

5. Брайчевский М.Ю. Утверждение христианства на Руси. Киев: «Наукова думка», 1989. С. 217–223.

6. Бумбур Ю. Прояви антисемітизму в американській літературі XIX ст. URL: [file:///C:/Users/Svetlana/Downloads/Lits_2013_37\(1\)_18.pdf](file:///C:/Users/Svetlana/Downloads/Lits_2013_37(1)_18.pdf) (Дата звернення 17.11.2019).

7. Дубнов С.М. Евреи в России в царствовании Николая II (1894–1914). Петроград: «Кидима», 1922. 84 с.

8. Еврейская энциклопедия. СПб.: Брокгауз-Эфрон, 1906–1913. Т. IX. С. 516–517.

9. Єпископ Никон – крах чорносотенських ілюзій. URL:

http://history.kremenets.net.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=52:2011-12-21-17-20-18&catid=35:russianempire&Itemid=53

(Дата звернення 17.11.2019).

10. К кишиневскому бедствию. Слово, сказанное 30 апреля 1903 г. епископом Антонием. *Материалы для истории антиеврейских погромов в России*. Т.1. 1919. С. 356.

11. Козерод О.В. «Історія та сучасність релігійного антисемітизму: найновіша англомова історіографія проблеми». URL:

<http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/4405> (Дата звернення 17.11.2019).

12. Крапивенский С.Э. Еврейское в мировой культуре. М.: Собрание, 2007, С. 217–241.

13. О юдофобской работе Победоносцева. *Еврейская старина*. 1919. С.49–50.

14. Обращение Патриарха Тихона в СНК от 1 августа 1919 г. URL: <http://www.pravoslavie.ru/archiv/patrikhailoniantisem.htm> (Дата звернення 17.11.2019).

15. Ответное письмо архиепископа Антония Н.А.Бердяеву. *Колокол*. 1909. № 1045. 3(16) сентября. С. 3.

16. Открытое письмо Председателя Главного Совета Союза Русского Народа А.И. Дубровина Митрополиту Санкт-Петербуржскому Антонию, Первенствующему члену Св. Синода. URL: <http://krotov.info/acts/20/1900/1906anti.html> (Дата звернення 17.11.2019).

17. Парфент Милош. Провал хвалёного православия. *Критика. Вестник Святейшего Синода РПЦ*. 1927. № 3. С. 15–19.

18. Петровський-Штерн Й. Штетл. Золота доба єврейського містечка / пер. з англ. Я.Стріха. Київ : Критика, 2019.

19. Петровський-Штерн Й. Як Ленін став Бланком (із книжки «Єврейське питання Леніну»). 2013. URL:

<http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/794-yokhanan-petrovskiy-shtern-yak-lenin-stav-blankom-iz-knyzhky-yevreiske-pytannia-lenina-chastyna-2> (Дата звернення 17.11.2019).

20. Програма Союзу Русского народа. 1906. URL: <http://krotov.info/acts/20/1900/1906anti.html> (Дата звернення 17.11.2019).

21. Слово о Иоанна Кронштадтского. Мысли мои по поводу насилий христиан с евреями в Кишиневе. *Материалы для истории антиеврейских погромов в России*. Т.1. 1919. С. 353.

22. Табак Ю. Отношение Русской Православной церкви к евреям: история и современность. 1999. URL: <http://www.jcrelations.net/.721.0.html?L=7> (Дата звернення 17.11.2019).

23. Химка І.П. Українсько-єврейські взаємини: від історії до пам'яті. К.: Дух і літера, 2019. 384 с.

References

1. Avrutin E.M. (2018). *The Velizh Affair: Blood Libel in a Russian Town*. New York: Oxford University Press.

2. Maccoby N. (2009). *Antisemitism and Modernity: Innovation and Continuity*. London.

3. Antony'j (Храпов'czky'j). (1921). *Xry'stos Spasy'tel' y' evrejskaya revolyuciya*. : [Anthony (Khrapovitsky) Christ the Savior and the Jewish Revolution]. URL: <http://www.pravmir.ru/xristos-spasitel-i-evrejskaya-revoluciya>. (in Russian). (Last accessed 17.11.2019).

4. O. Vlady'my'r (Shvecz), S.M. Kudelko, O.G. Pavlova (2000). *Arxy'pastyry' Хар'kovskoe eparxy'u. Nauchno-spravocnoe y'zdany'e* [Archpastors of the Kharkov diocese. Reference Edition]. Kharkiv, «By'znes Y'nform». (in Russian).

5. Brajchevsky'j M.Yu. (1989). *Utverzhdeny'e xry'sty'anstva na Rusy'* [The statement of Christianity in Russia]. Kyev, "Naukova dumka". Pp. 217–223. (in Russian).

6. Bumbur Yu. (2013). *Proyavy' anty'semity'zmu v amery'kans'kij literaturi XIX* [Manifestations of anti-Semitism in nineteenth-century American literature.]. URL: [http://Users/Svetlana/Downloads/Lits_2013_37\(1\)_18.pdf](http://Users/Svetlana/Downloads/Lits_2013_37(1)_18.pdf) (in Ukrainian). (Last accessed 17.11.2019).

7. Dubnov S.M. (1922). *Evrey' v Rossy'y' v czarstvovany'y' Ny'kolaya II (1894–1914)* [Jews in Russia during the reign of Nicholas II (1894–1914)]. Petrograd: «Kydyma». (in Russian).

8. *Evrejskaya ency'klopedy'ya* [The Jewish Encyclopedia]. S.-Pb., Brokgauz-Efron, 1906–1913. T. IX. Pp. 516–517. (in Russian).

9. *Epy'skop Ny'kon – krax chornosotens'ky'x ilyuzij* [Bishop Nikon – the collapse of the Chornosotensky ilyuziy]. URL: http://history.kremenets.net.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=52:2011-12-21-17-20-18&catid=35:russianempire&Itemid=53. (in Russian). (Last accessed 17.11.2019).

10. *K ky'shy'nevskomu bedstvy'yu. Slovo, skazannoe 30 aprelya 1903 g. epy'skopom Antony'em* [To the Chisinau disaster. Word spoken on April 30, 1903 by Bishop Anthony] (1919). In *Mater'yaly dlya y'story'y' anty'evrejsky'x pogromov v Rossy'y'*. T.1. Pp. 356. (in Russian).

11. Kozerod O.V. (2019). «*Istoriya ta suchasnist' religijnogo anty'semity'zmu: najnovisha anglo-movna istoriografija problemy'*» [History and Religion of Anti-Semitism: Nainova English History of the Problem.]. URL: <http://dSPACE.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/4405>. (in Ukrainian). (Last accessed 17.11.2019).

12. Krapy'vensky'j S.Э. (2007). *Evrejskoe v my'rovoj kul'ture* [Jewish in world culture]. - Moscow: Sobrany'e, Pp. 217–241. (in Russian).

13. O yudofobskoj rabote Pobedonosceva [On the anti-Semitic work of Pobedonostsev] (1919). In *Evrejskaya star'y na*. Pp.49–50. (in Russian).

14. *Obrashheny'e Patry'arxa Ty'xona v SNK ot 1 avgusta 1919 g.* [Appeal of Patriarch Tikhon to the Council of People's Commissars of August 1, 1919]. (1919). URL: <http://www.pravoslavie.ru/archiv/patrikhailiantisem.htm>. (Last accessed 17.11.2019). (in Russian).

15. *Otvetnoe py's'mo arxy'epyskopa Antony'ya N.A. Berdyaevu* [A response letter from Archbishop Anthony N.A. Berdyaev] (1909). In *Kolokol*. NO. 1045. 3(16) sentyabrya. Pp. 3. (in Russian).

16. *Otkrytoe py's'mo Predsedatelya Glavnogo Soveta Soyuzu Russkogo Naroda A.Y. Dubrovyna My'tropol'ytu Sent-Peterburzhskomu Antony'yu, Pervenstvuyushhemu chлену Sv. Sy'noda*. [An open letter from the Chairman of the Main Council of the Union of the Russian People A.I. Dubrovin to Metropolitan Anthony of St. Petersburg, Primary Member of the Holy Synod]. URL: <http://krotov.info/acts/20/1900/1906anti.html>. (Last accessed 17.11.2019). (in Russian).

17. Parfent My'losh. (1927). *Proval xvalenogo pravoslavy'ya* [The failure of the vaunted Orthodoxy] In *Kry'ty'ka. Vestny'k Svyatejshego Sy'noda* RPCz. N. 3. Pp. 15–19. (in Russian).

18. Petrovs'ky'j-Shtern J. Shtetl. (2019). *Zolota doba yevrejs'kogo mistechka* [Golden Age of the Jewish town]. Kyiv: Kry'ty'ka. (in Ukrainian).

19. Petrovs'ky'j-Shtern J. (2013). *Yak Lenin stav Blankom* [How Lenin Became Blanc] (iz kny'zhky' «Yevrejs'ke py'tannya Leninu»). URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/794-yokhanan-petrovskyi-shtern-yak-lenin-stav-blankom-iz-knyzhky-yevreiske-pytannia-lenina-chastyna-2>. (Last accessed 17.11.2019). (in Ukrainian).

20. *Programma Soyuzu Russkogo naroda* [Union Program of the Russian People]. (1906). URL: <http://krotov.info/acts/20/1900/1906anti.html> (in Russian).

21. Slovo o. Y'oanna Kronshtadtskogo. *Mysly'moy' po povodu nasy'ly'j xry'sty'an s evreyamy' v Ky'shy'neve* [The word Fr. John Kronstadt. My thoughts on the violence of Christians with Jews in Chisinau] (1919). In *Mater'yaly dlya y'story'y' anty'evrejsky'x pogromov v Rossy'y'*. T.1. Pp. 353. (in Russian).

22. Tabak Yu. (1999). *Otnosheny'e Russkoj Pravoslavnoj cerkvy' k evreyam: y'story'ya y' sovremennost* [Attitude of the Russian Orthodox Church to the Jews: History and Modernity]. URL: <http://www.jcrelations.net/.721.0.html?L=7> (Last accessed 17.11.2019). (in Russian).

23. Xy'mka I.P. (2019). *Ukrayins'ko-yevrejs'ki vzayemy'ny': vid istoriyi do pamyati*. K.: Dux i litera. (in Ukrainian).